

QADIMGI DAVR YOZMA MANBALARIDA O'RTA OSIYODAGI TA'LIM- TARBIYAVIY QARASHLARNING AKS ETTIRILISHI

Xudoyqulov Umidjon Xudayqul o'g'li
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar fakulteti Ijtimoiy fanlarni
o'qitish metodikasi(Tarix) yo'nalishi
1- bosqich magistranti
Email:umidjonxudoykulovich@gmail.com

Anotatsiya. *Hozirgi o'bek xalqining ajdodlari bundan bir necha ming yillar oldin yashagan bo'lib, ular yuksak va o'ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan. Dastlabki tosh qurollaridan tirikchilik uchun foydalanish, ancha takomillashgan mehnat qurollarini yasash, urug'chilik davriga kelib, xo'jalik hayoti va madaniy taraqqiyotda erishilgan yutuqlarni o'z ichiga olgan davrgacha bo'lgan tariximiz otabobolarimizning boy qadimiy madaniyatga ega bo'lganligidan dalolat beradi.*

Kalit so'zlar: *Zardusht, Zardushtiylik, "Avesto", Yasna, Axuramazda, Gerodot, "Tarix", Plutarx, Van Li, Syuan Szin, Vey Szi.*

REFLECTION OF EDUCATION-EDUCATIONAL VIEWS IN CENTRAL ASIA IN WRITTEN SOURCES OF THE ANCIENT PERIOD

Annotatiya. *The ancestors of the current obek people lived several thousand years ago and they went a long and hard way to create high and unique culture. Our history up to the period of the use of the first stone tools for livelihood, the making of more advanced tools, the period of seed cultivation and the achievements in economic life and cultural development testify to the fact that our ancestors had a rich ancient culture.*

Key words: *Zoroastr, Zoroastrianism, "Avesta", Yasna, Ahuramazda, Herodotus, "History", Plutarch, Wan Li, Wei Szi, Xuan Xin.*

Ajdolarimiz tomonidan qo'lga kiritilgan qadimiy madaniyati tarkibida ta'lim-tarbiyaga oid merosi ham alohida o'rin olgan. Zero, hozirgi turkiy va forsiy zabon xalqlarning bizgacha yetib kelgan muhim arxeologik topilmalari, tarixchilar, adabiyot va san'at namoyandalarining ijodiy merosi, san'at va adabiy asarlarning namunalari buning dalilidir.

Bunday muhim manbalar sirasiga yunon olimlari Gerodot, Suqrot, Plutarx, Polienlarning tarixiy, geografik hamda axloqiy asarlari, allomalarimiz Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy, faylasuf, sharqshunos va tarixchi olimlar: Ye.E.Bertels, S.P.Tolstov, V.V.Braginskiy, I.M.Mo'minov, B.G'afurov, I.V.Stebleva, A.O.Makovelskiy, Y. Jumaboyev, M.Ishoqov, adabiyotshunoslar A.Qayumov, N. Mallayev, N.Rahmonov, pedagog-olimlar O'.Aleuov, M.Orifiy va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar kiradi.

Eramizdan avvalgi minginchi yillarning o'rtalarida eng qadimgi ajdodlarimiz tomonidan qahramonlik mavzusida juda ko'plab afsona va rivoyatlar yaratilgan bo'lib, ular avloddan avlodga og'zaki va yozma ravishda o'tib borgan. Agar ushbu afsonalar zardushtiylik dinining

muqaddas kitobi “Avesto” asari mundarijasidan o’rin olmagan edi, biz ular haqida hech qanday ma’lumotga ega bo’lolmagan bo’lardik.

“Avesto” asari kim tomonidan yaratilgani borasida turli qarashlar mavjud bo’lib, mashhur sharqshunos olim Ye.E. Bertelsning fikriga ko’ra, ushbu asar 1278-yilda Rayd Zardusht ibn Bahrom ibn Pajdu degan kishi tomonidan yozilgan. Mazkur fikr “Zardushtnoma” dostonida bayon etilgan ayrim fikrlar asosida yuzaga kelgan. Xususan, dostonida Avesto va Zendni Zardusht dunyoga keltirgani, uning tug’ilishi va keyingi hayoti xususidagi ma’lumotlar keltiriladi.

Mazkur doston 1760-yil mashhur fransuz olimi Anketil Dyu Perron tomonidan avval lotin tili, keyin esa fransuz tiliga tarjima qilingan. Asarni ingliz tiliga Istvix tarjima qilgan. Keyinchalik asarning F.A.Rozenberg tomonidan qilingan fransuzcha tarjimasi ham e’lon qilingandir.

Zarushtiylik ta’limotida 15 yosh balog’at yoshi sanalgan. O’smir balog’at yoshiga yetganda unga Zardusht qonunlari – falsafa, axloq-odob qoidalari va axloqiy yo’riqlar mazmuni o’rgatilgan. O’smirlarning xudojo’y mehnatkash, adolatli bo’lib voyaga yetishlari, o’y-niyat, so’z va ishida halollikka tayanishlariga alohida e’tibor berilgan. Bolalarga ularning yoshligidayoq ko’chat o’tkazish, daraxtlarni parvarish qilish, uy-ro’zg’or buyumlarini yasash, yerga ishlov berish hamda chorva mollarini boqish borasidagi bilimlar berilib, amaliy ko’nikmalarning hosil bo’lishiga alohida e’tibor qaratilgan.

Zardushtiylik ta’limotining axloqiy yo’riqlariga binoan inson tomonidan o’z burchini his etishning eng birinchi belgisi ma’naviy poklik sanalgan.

Ayollarga g’amxo’rlik ko’rsatish ijtimoiy zarurat hisoblangan. Ayniqsa, homilador ayollarga muruvvat ko’rsatish asosiy insoniy burch hisoblangan. Diniy g’oyalarga ko’ra tuproq, suv, havo hamda quyosh muqaddas sanaladi, odamlar ularni e’zozlash, quyoshga sajda qilishga da’vat etiladi. Zardusht ta’limotida shaxsiy va turmush gigiyenasiga qat’iy amal qilish kishilar o’rtasida turli xil kasalliklar kelib chiqishining oldini oluvchi tadbir ekanligi alohida uqtiriladi. Shu o’rinda quyidagi qoidalarga amal qilish maqsadga muvofiqligiga urg’u beriladi: qabristonlarning shahar yoki qishloqdan tashqarida bo’lishiga alohida e’tibor berish, hayvonlarning qabrlarni oyoq osti qilmasliklari uchun qabristonlarning atrofini o’rab qo’yish, mayit (o’lik)ni yuvish vaqtida ozodalikka rioya qilish, murda tekkan libos yoki murda qo’yilgan joyni suv yordamida yuvib tashlash, turli jonzotlarning o’ligi (inson murdasi) tushgan suv havzalarini bir necha bor qatron qilish (havzani yomg’ir yoki daryo suviga bir necha bor to’ldirib, suvni havzadan chiqarib tashlash), badan va sochning toza bo’lishiga ahamiyat berish, tirnoqlarni vaqti-vaqti bilan olib turish, kuniga besh marta yuvinish va hokazolar.

Zardusht g’oyalarining amaliy ahamiyati shundaki, ularda turli kasalliklarning oldini olish hamda atrof-muhit musaffoligini ta’minlovchi usullar to’g’risida ham ma’lumotlar beriladi. Bu boradagi usullar quyidagi uch guruhdan iboratdir: 1) axlatlarni berkitish, ifloslangan joylarni tuproq, tosh yoki kul bilan ko’mib tashlash; 2) olov yordamida, issiq yoki sovuq havo vositasida mikroblarni yo’q qilish; 3) kimyoviy usul (kul, sirka, sharob, turli giyohlar - sandal va isiriq tutatish, aloe, piyoz, sarimsoq, qizil qalampir va hokazolarni iste’mol qilish) orqali mikroblarni yo’qotish, orqali yuqumli kasalliklarga barham berilgan. Ta’limot mazmuniga ko’ra kasallik tarqatuvchi ayrim hashoratlarning o’ldirilishi evaziga suvni saqlash

qoidalarini buzgan yoki itni o'ldirgan kishilarning gunohi kechirilgan. Bu o'rinda alohida me'yor belgilangan, ya'ni, yuqorida qayd etilgan gunohni sodir etgan kishi 1000 ta echkiemar, 1000 ta suv qo'ng'izi, yoki kasallik tarqatuvchi pashshani o'ldirishi yoki 10.000 ta ruhiyatni tetiklashtiruvchi o'simlik bargi, barsum berishi lozim bo'lgan. Bizga yaxshi ma'lumki, mikroba va yuqumli kasalliklar suv, havo va tuproq vositasida tez tarqaladi va keng hududga yoyiladi, shu bois "Avesto" g'oyalariga ko'ra ularni asrash, ulardan foydalanishga nisbatan oqilona munosabatni qaror toptirish o'ta muhim sanalgan. Ularni asrash qoidalarini buzgan kishilar 400 qamchi urish bilan jazolanganlar.

Zardushtiylik ta'limotida ovqatlanish qoidalari xususida batafsil so'z yuritilib, ularga qat'iy rioya etish lozimligi alohida ta'kidlanadi. Zero, insonning salomat bo'lishi, o'z burchlarini to'laqonli ado eta olish imkoniyatiga egaligi uning ovqatlanish qoidalariga nechog'li amal qilganligiga bog'liq bo'ladi.

Darhaqiqat, inson ovqatlanmasa fuqarolik, xizmat va axloqiy burchni ham bajara olmaydi. Insonning ma'naviy hayoti uning moddiy turmush tarzi bilan aloqador ekanligi asarda alohida qayd etilgan, Xususan, "Yasna"larda "yeb-ichmaydigan insonning toat-ibodat qilishga quvvati yetmaydi", - deyiladi.

Zardushtiylikda kishini holdan toydiradi degan fikrga ko'ra ro'za tutish man etilgan. Inson holdan toysa, o'z zimmasiga yuklangan vazifani bajara olmaydi, ya'ni, Axura Mazdaga yordam bera olmaydi, bu esa yovuz kuchlarning ezgulik kuchlari ustidan g'alaba qilishiga sharoit yaratib beradi, deyiladi. Och qolish va yaxshi ovqatlanmaslikning inson xulqining shakllanishiga ham ta'sir etishi quyidagicha ta'kidlanadi: "Oziq-ovqat yaxshilanishi bilan xalqning axloq-odobi ham kuchayadi. Non mo'l-ko'l bo'lsa, axloqiy so'zlar, ilohiy fikrlar yaxshiroq idrok qilinadi". Zardushtiylikda may iste'mol qilish ta'qiqlanmagan. Mayni me'yorida iste'mol qilish kishi organizmini mustahkamlaydi, ya'ni, ovqat yaxshi hazm bo'ladi, qon yaxshi yurishadi, kishi yaxshi uxlaydi, bu holatlar esa uning unumli ravishda aqliy mehnat qilishiga yordam beradi, kishilar o'rtasida do'stona munosabatlarning qaror topishiga ko'maklashadi, axloqi yomon kishilar bilan axloqi yaxshi kishilarni bir-biridan ajratib olishiga yordam berishi qayd etib o'tiladi.

Zardushtiylikda dunyoviy noz-ne'matlardan voz kechish talab etilmaydi, balki noz-ne'matlarni me'yorida iste'mol qilish, ularning mazasidan lazzat olish, inson hayotining "yaxshi kun ko'rish uchun zarur narsalar mo'l-ko'lchiligida" xushchaqchaqlik va baxtiyorlik bilan o'tkazishi lozimligi to'g'risidagi fikrlar ilgari suriladi.

"Ard Yasht"ning 17-bobi baxt muammosiga bag'ishlanib, unda moddiy farovonlikka erishish birinchi o'ringa qo'yiladi. Axloqan mukammal bo'lgan insonning baxt-saodatga erishishi muqarrar ekanligi ta'kidlanadi. Insonning baxt-saodatga ega ekanligini ko'rsatuvchi omillar sifatida quyidagi holatlar keltiriladi: uning sog'-salomatligi, uzoq umr ko'rganligi, sevimli xotini va bolalarining borligi, shuningdek, oziq-ovqatining mo'l-ko'lligi. Ularning uy-joylari shinam, chorvasi mo'l, uzoq-uzoq vaqtlargacha mo'l-ko'lchilikda yashaydilar.

Biroq baxt-saodatga erishish uchun mehnat qilish lozim. Shu bois, baxtga erishishning yagona va ishonchli yo'li mehnat qilish ekanligiga alohida e'tibor qaratiladi: "Chorvadorlar to'q bo'lsin uchun chorvani muttasil parvarish qilmoq lozim" [1].

Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra oila muqaddas hisoblangan. Oila qurish ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan. Erkak kishi zurriyot qoldirish layoqatiga ega bo'lgan holda oila

qurmasa, unga muayyan jazo berilgan. U qopga solib kaltaklangan, peshonasiga tamg'a bosilgan yoki beliga zanjir bog'lab yurishga majbur etilgan. Ko'p bolali oilalarning davlat tomonidan mablag' bilan ta'minlashi yo'lga qo'yilgan. Egizak yoki bir yo'la uchta farzand ko'rgan ayollarning maxsus ravishda taqdirlanishlari e'tirof etilgan. Zardusht g'oyalariga ko'ra naslning sog'lom bo'lishi, qavm qonini toza saqlash, turli irsiy kasalliklar kelib chiqishining oldini olish maqsadida yaqin qarindoshlarning o'zaro oila qurishi man etilgan.

“Avesto”da inson omili, uning salomatligini ta'minlash masalasi alohida bayon etilgan. Bugungi kunda xalq tabobatida qo'llanilib kelayotgan va kishilar salomatligi saqlashda muhim ahamiyat kasb etgan ayrim usullar xususida ma'lumotlar beriladi. Bildirilgan fikrlar mazmuniga ko'ra mavjud kasalliklarni davolashda dorivor o'simlik (giyoh)lar yordamida tayyorlangan vositalardan samarali foydalanilgani ma'lum bo'ladi. Ana shunday dorivor vositalar sirasida kunjut, ko'knori, zira, piyoz, savsan, turp, xurmo, sabzi, behi, asal, zaytun moyi, shakar, shira hamda sedananing nomi qayd etiladi. Ayrim kasalliklarni bartaraf etishda dorivor o'simliklarning ildizi, poyasi, bargi, guli, mevasi va urug'laridan tayyorlangan qaynatmalarning foydasi katta ekanligi ta'kidlanadi. Kasalliklar rivojlanish davri, holati va turiga ko'ra rejim asosida, duo o'qitish, parhez saqlash, dori iste'mol qilish, shuningdek, jarrohlik amallarini tashkil etish kabi yo'llar bilan davolangan. Asarda tabiblar tomonidan e'tirof etilgan va ularning faoliyatlarida asosiy axloqiy-ma'naviy g'oya bo'lib xizmat qilgan qasamnoma matni ham keltirilgan.

“Avesto” asarida insonning barkamol bo'lib yetishishida uning so'zi, fikri hamda ishi ezgu bo'lishi va ezgulikning tantanasi uchun xizmat qilishiga katta e'tibor beriladi. Ushbu axloqiy uchlik g'oyasi eng qadimgi davrlardan boshlab kishilik jamiyati taraqqiyotining keyingi bosqichlarida yaratilgan barcha ma'rifiy asarlar mazmunining shakllanishiga asos bo'lgan. Zero, unda insonning inson sifatida ma'naviy va moddiy jihatdan kamol topishi uchun zarur bo'lgan muayyan talablar o'z ifodasini topib, hayot kodeksi sifatida nafaqat Sharq balki G'arb xalqlarining ham muhim ma'naviy merosi bo'lib qoldi. Asarda ifoda etilayotgan masalalarning ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini qamrab olganligi Zardusht g'oyalarining nazariy va amaliy ahamiyatini oshirib, uning qimmatini bugungi kunda ham yuqori bo'lishiga olib kelgan.

Eramizdan oldin taxminan 484(480)—431(425) yillarda yashagan yunon tarixchisi Gerodotning “Tarix” kitobida qadimgi forslar, saklar, massagetlarning ta'lim-tarbiya tarziga oid muhim ma'lumotlar berilgan. “Forslarning eng sharaflaydigan narsasi jasurlikdir”, - deydi olim. Shunga ko'ra ular ko'proq o'g'il bolalardan faxrlanganlar. Podshoh ham kimning o'g'li ko'p bo'lsa, unga har yili sovg'a-salomlar yuborgan. Bundan tashqari bolalarning yoshiga ham e'tibor berishgan. O'g'il bolalarni besh yoshdan yigirma yoshigacha faqat uch narsaga: otda yurish, kamondan otish, to'g'ri so'zlikka o'rgatilgan. Bolani besh yoshgacha otasiga ko'rsatmaganlar, u ayollar tarbiyasida bo'lgan. Mabodo o'g'il bola vafot etsa, otasining qayg'urmasligi uchun shunday qilganlar.

O'g'illar hech qachon ota-onasiga nisbatan hurmatsizlik qilmaganlar. Ular bunday holatni faqat nikohsiz tug'ilgan yoki tashlandiq bolalardangina kutish mumkin, deb hisoblaganlar.

Bundan tashqari, Gerodot forslar uchun yolg'onchilik va qarzdor bo'lish sharmandalik hisoblangan, deydi. Ular daryolarni muqaddas sanaganlar. Shu bois daryo suviga tupurmaganlar, hatto qo'l yuvmaganlar. Gerodotning ushbu ma'lumotlaridan ko'rinib

turibdiki, bizning ajdodlarimiz o'g'il farzandlarini jasoratli, o'z vatanining haqiqiy himoyachisi, kuchli va botir inson etib tarbiyalashga katta e'tibor berganlar. Yigitlar va erkaklarga emas, hatto ayollarning ham jasorat ko'rsatganlari borasidagi fikrlar yunon faylasuflari tomonidan yozib qoldirilgan. Masalan, Plutarx fors ayollari haqida gapirib, shunday voqeani keltiradi: podshoh Kir forslarni shoh Astiag boshliq midiyaliklarga qarshi kurashga otlantirganda, ular jangda mag'lub bo'ladilar. Fors jangchilari shaharga qarab qocha boshlaydilar. Dushman ularni quvib, shaharga bostirib kirishiga yaqin qolganda, darvozadan ularga qarshi ayollar chiqib keladilar va yoqavayron holda shovqin ko'taradilar: "Ey, noinsof bandalar, qayoqqa qochmoqchisizlar? Endi siz dunyoga kelgan joyingizga qaytib yashirina olmaysizlar-ku!" Forslar ayollarning bu hatti-harakatiga dosh bera olmay, qaytib jangga tashlanadilar va dushmani orqaga chekinishga majbur etadilar. Bu voqeaga xotira sifatida Kir shunday qonun ta'sis etadi: "Bu shaharga qaysi shoh qadam qo'ysa, har bir ayolga bittadan oltin sovg'a qilsin" [2].

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, mavjud holatlar hamda shart-sharoitning o'zi yoshlarga otda yurish, kamondan otish borasidagi bilimlarni o'rgatish, shuningdek, ularda jasurlik, to'g'rilik va botirlik xislatlarini tarbiyalash lozimligini taqozo etgan. SHu bois qadimgi ajdodlarimiz bolalarni o'z xalqining erki va yurt mustaqilligining himoyachilari etib tarbiyalaganlar.

Plutarxning yana bir o'rinda qayd etishicha, Aleksandr Makedonskiy yerli xalqlarga yaqinlashish maqsadida makedoniyaliklar bilan mahalliy xalqlarning urf-odatlarini o'zaro uyg'unlashtirishga harakat qilgan. Shu maqsadda u o'ttiz ming bolani ajratib olib, yunon tili va makedoniyaliklarga xos bo'lgan harbiy san'at sirlarini o'rgatishga buyruq bergan. Ana shu maqsadni amalga oshirishga juda ko'p murabbiylar tayinlangan. YUnon alifbosining keyinchalik bu yurtda qabul qilinishi o'sha davrda ko'plab maktablar ochilgani hamda unda yerli aholi farzandlari ham o'qitilganidan dalolat beradi.[3]

So'g'd yozma yodgorliklari orasida V.B.Xen tomonidan aniqlangan va "Eski xatlar" nomi bilan yuritiladigan qimmatli manbalar eramizning boshlarida shakllangan so'g'd yozuvi haqida ma'lumot beradi. Ushbu manbalarni Dunxuan shahri (Sharqiy Turkiston) yaqinidagi savdo qishlog'ida yashagan so'g'dlik tijoratchi (savdogar)larning o'z ona yurtlari Samarqandga yozgan va shaxsiy xarakterga ega bo'lgan xatlar tashkil qiladi.

Imperator Yan Li (615-617) ning elchisi Vey Szi hisobotlarida ham Samarqand shahrida yo'lga qo'yilgan ta'lim-tarbiya haqidagi ma'lumotlar mavjud. Samarqandning mohir savdogarlari o'g'il bola besh yoshga to'lar ekan, unga savdoni o'rgata boshlaydilar. O'qishni o'rganishi bilan savdo ishlari ham o'rgatilgan.

Syuan-Szin nomli boshqa bir Xitoy tarixchisi esa Samarqand aholisining axloq va xulq-odob qoidalarga rioya etishi boshqalarga o'rnak bo'lganligini aytib o'tgan. Bularning barchasi qadimgi davrlarda bolalarning besh yoshidan o'qitilgani, ta'lim jarayonida ularni amaliy hayotga tayyorlash asosiy maqsad qilib belgiligi to'grisidagi ma'lumotlarni beradi [5].

Bu ma'lumotlar qadimda bolalar o'qitiladigan savod maktablari bo'lganligi va maktablardan tashqari bolalar maxsus murabbiylar tomonidan harbiy-jismoniy mashqlarni bajara olish va muayyan hunar sirlarini o'zlashtirish ishiga jalb etilganligidan darak beradi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalqi tomonidan eng qadimgi davrlardan eramizning IX asrigacha qaror toptirilgan ma'rifiy qarashlari inson shaxsining shakllanishida, uning

kamolotini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ularda turkiy xalqlarning inson xulq-odobi va uni tarbiyalashga oid dastlabki tasavvurlari ifodalangan. Muayyan turmush tarzini qaror toptiruvchi ijtimoiy shart-sharoitga ko'ra inson axloqiga nisbatan qo'yilayotgan axloqiy talablar mohiyati ham o'zgarib borgan. Biroq har qanday zamon va makonda ham inson ezgulikning jaholat, yaxshilikning yomonlik va ziyoning zulmat ustidan g'olib kelishini istagan va ana shu istagi insonning ma'naviy kamolotini belgilovchi asosiy mezon bo'lib, axloq-odobga oid qarashlar mazmunida markaziy o'rin egallagan. Mazkur holatni yuqorida so'z yuritilgan eng qadimgi ma'rifiy meros na'munalari misolida ham yaqqol ko'rishga muayassar bo'ldik.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Avesto. O'zbekcha tarjima (Asqar Mahkam tarj.)-T.:2001.
 2. Avesto“dan (tarj. M. Ishoqov). O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 1999.
 3. Gerodotning “Tarix” kitobi Rus. per. — Istoriya v devyati knigax, L., 1972.
 4. Axmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari.(Qadimgi zamon va o'rta asrlar). –T.: O'qituvchi, 2001.
 5. Qadimiy xitoy manbalaridagi turkiy xalqlarga oid ayrim etnonimlar // «O'zbekiston tarixi» № 1, 2003. va «O'zbekiston o'rta asrlarda: tarix va madaniyat. Toshkent, 2003.
 6. Abdulahad Xo'jayev, Komiljon Xujayev. Qadimgi manbalarda xalqimiz o'tishi. Toshkent. 2001.
- Internet saytlari.
- 1.Wekipidia.
 - 2.Ziyouz.com. kutubxonasi.